

ГРАДСКА БИБЛИОТЕКА СУБОТИЦА
СРПСКА АКАДЕМИЈА НАУКА И УМЕТНОСТИ
ФИЛОЗОФСКИ ФАКУЛТЕТ У НОВОМ САДУ
НАРОДНА БИБЛИОТЕКА СРБИЈЕ
МАТИЦА СРПСКА
ИНСТИТУТ ЗА СРПСКИ ЈЕЗИК
СРПСКЕ АКАДЕМИЈЕ НАУКА И УМЕТНОСТИ

ЖИВОТ И ДЕЛО АКАДЕМИКА ПАВЛА ИВИЋА

Зборник радова са трећег међународног научног скупа
ЖИВОТ И ДЕЛО АКАДЕМИКА ПАВЛА ИВИЋА
(Српска академија наука и уметности, Београд, Матица српска и
Филозофски факултет, Нови Сад, Градска библиотека, Суботица,
Институт за српски језик Српске академије наука и уметности,
Београд, 17–19. септембар 2001)

Редакција

Томислав Бекић, Бранислав Брборић, Јован Јерковић, Божидар
Ковачек, Александар Младеновић, Мирослав Пантић, Драгољуб
Петровић, Миломир Петровић, Мато Пижурица, Јудита Планкош,
Слободан Реметић, Никша Стипчевић, Сретен Угрочић

Главни уредник
ЈУДИТА ПЛАНКОШ

Суботица — Нови Сад — Београд
2004

МИЛИЦА РАДОВИЋ-ТЕШИЋ (Београд)

ПАВЛЕ ИВИЋ И СРПСКА ЛЕКСИКОГРАФИЈА

1. Познато је да је проф. Ивић свој радни век почео као млад асистент у Институту за српски језик радећи на лексикографским пословима великог Академијина речника. Уверени смо да је и тај кратак период од пар година био довољно подстицајан да се он, увиђајући огромни значај лексикографских дела за системски развој србистике и културе народа уопште, у свом даљем раду — иако је био превасходно историчар језика и дијалектолог — у више махова дубље посвети лексиколошко-лексикографским проблемима српског језика. Издвојићемо за ову прилику три његове различите активности у том смеру.

Прво. Поговор под насловом *О Вуковом Рјечнику из 1818. године* (19–271 стр.), као део приређивачких активности уз фототипску репродукцију Рјечника из 1818. у оквиру Сабраних дела Вука Караџића о стогодишњици смрти, Просвета [1964] 1966.

Друго. Приступна беседа одржана на свечаном скупу Српске академије наука и умености 9. октобра 1979. године *Развој терминологије у језику средњовековних Срба*, Глас САНУ СССХХV, Одељење језика и књижевности, књ. 11, 1980, 63–69.

Треће. Рецензентска читања и писане напомене на рукопису *Речника српскохрватског књижевног и народног језика САНУ* (књ.: XI, XII, XIII, XIV, XV, XVI). Пажњу усмеравамо на ширу верзију рецензије рукописа XVI књ. Р. САНУ, који је проф. Ивић упутио Институту за српски језик САНУ 10. маја 1998. године.¹

¹ Ивићево интересовање за српску лексикографију је, разуме се, знатно шире јер се у одељцима многих његових чланака и књига налазе странице посвећене речима, увек у контексту структуре система језика, на дијахроном или синхроном плану. Уз то треба додати његове заслуге за покретање, руковођење и рад на пројекту *Етимолошког речника српског језика*, али и учешће у конципирању и изради већег дела српскохрватских одредница у *Slovníku slovenské lingvisticke terminologie*, 1–2, Akademia Praha 1977. и 1979.

2. Ваља одмах учити систематичност у интересовању проф. Ивића за фундаменталне ствари кад је реч о лексици и лексикографији српског језика. Он је полазио од чињенице „да је историја језика не само део историје народа, већ и сведочанство о тој историји“ и да такве „податке пружа поглавито лексика, нарочито ако се речи не посматрају свака за себе, већ систематизовано, окупљене у значењска поља која одговарају гранама људске делатности“². Није случајно зато опсервирао сва три раздобља у развоју лексике нашег језика: средњовековно, турско и ново.

*

3. Студија *О Вуковом Рјечнику из 1818. године* представља у нашој лингвистици култни текст антологијске вредности: по начину улажења у анализу, минуциозношћу при разматрању суштинских елемената првог лексикографског дела српског језика, систематизацији различитих лексичких нивоа датог језика, по вредности и одмерености научних просуђивања о Вуковом пионирском раду у прикупљању лексичког корпуса и реформи правописа и по датим научним оквирима језика првог издања Рјечника, у коме је формулисана Вукова језичка и правописна реформа. Припремајући фототипско издање *Српског рјечника* из 1818. године, проф. Ивић је пошао од уверења да је то заправо прекретничка књига у историји српске културе, „полагање темеља“, како он вели, тој култури. Стога је његова студија о тако важном делу српске културе (обима око 250 страница) подједнако важна у утемељењу значаја Вуковог дела и реформе за нашу културу и постављања на место које му припада. То је у суштини књига о књизи писана најлепшим језиком тзв. београдског научног и књижевног стила. Будући да се и даље, посебно у кризним и прекретничким временима, какво је и ово у коме ми данас живимо, појављују мишљења и полемике „за и против“ Вука, значајно је изнова, посебно онима мало упућеним у суштину проблема, афирмисати ово Ивићево дело као велики културолошки допринос у формирању објективних ставова везаних за фундаменталност језика као најнеопходнијег, најсвакодневнијег оруђа културе и инструмента друштва и народа.

Издвојићемо неколико Ивићевих ставова за које мислимо да их треба истицати, да се не би у критици Вукове реформе одлутало у друге крајности, које би нанеле непроцејиву штету даљем развоју нашег књижевног језика:

² Уп. *Развој терминологије у језику средњовековних Срба*, Глас САНУ СССХХV, 1980, 69.

— Вукова језичка револуција била је *та* која је српским масама скраћила *ју* до *исмености* (у сваком смислу *те* речи);

— Вуков језик имао је *ју* једноставну и велику врлину да је био лак, *нега* је просечни Србин *з н а о*, у главним црпма, самим *тим* *шћо* је знао свој мајтерњи говор;

— Славеносрпски се морао уч и *ти* и, дуго и приметно, у школи и *по*сле *ње*, уз *ојасности* да *не*гово савладавање *ости*ане *нејошћуно* ... у *том* језику није било *норме* ... он је био *механичка* и *произвољна* мешавина *двају* или *трију* језика, црквенословенског, српскохрватског и *евентуално* руског; проф. Ивић истиче да је тежиште Вукове реформе у демократизацији наше културе, јер

— Срби су добили књижевни језик којим су се могли изражавати *природно* и *нејосредно* ... језик није *ости*ао *привилегија* малобројних који су имали *прилике* и *средства* за дугогодишње школовање;

— У Вуковом случају *жртва* [*прекид континуитета* и *шековина традиције*] је била *гош*ово *незнајна* у *поређењу* са *добитком*;

— Вук је ... *ости*авио *ош*ворена *враћа* *поновном* *увођењу* *оних* црквенословенских *израза* за којима би се *осетила* *стварна* *пош*реба.³

Ова последња констатација не даје за право Вуковим критичарима који се позивају на прекид континуитета у развоју језика. Наш језик и данас изванредно подноси архаизирани интонације, посебно у лексци, што потврђује мноштво примера из новије српске књижевности.⁴ Студија о Вуковом Рјечнику доноси још низ значајних закључака који су се могли формулисати само на основу тако детаљне анализе речничког текста какву је приређивач уистину спровео читајући сваку одредницу понаособ. Да је то доиста тако рађено говори и податак да је у одељку *Рјечник као лексикографско остварење* у набрајању особина вокабулара навођена лексика појединих области најчешће у пуном броју, а не само репрезентативно.

³ Из Ивићева *Поговора* Српском рјечнику из 1818, Сабрана дела Вука Караџића, књига друга, Просвета, Београд 1964, 19–21.

⁴ Последње две деценије двадесетог века у српској прозној (а и песничкој) књижевности општа друштвена атмосфера чувања традиционалних вредности донела је и дела архаизирани лексике. Њу су успешно користили: С. Велмар-Јанковић, М. Јосић Вишњић, Р. Бели Марковић, Г. Петровић и др. Прозни текстови набројаних писаца (а има их још) потврђују, 40 година после, још један битан Ивићев став изнет у овој студији. Он гласи овако: „Отуда наш данашњи књижевни језик поседује већу меру унутрашње граматичке правилности него Вуков говор, затим виши просечни показатељ распрострањености особина у дијалектима и — јачу меру архаичности. Ово последње може звучати парадоксално: на век и по после Рјечника пише се и говори језиком који је по својим гласовним и граматичким одликама архаичнији од онога у Рјечнику.“

У науци се ретко дешава да један речник (са укупно 26.270 речи) послужи као база за комплетну граматичку анализу. Проф. Ивић је пошао од чињенице да језик првог издања Рјечника (првог, дакле, а не другог) као основица нашег књижевног језика, ослоњен на тршићки народни говор, треба сагледати вишеструко. Отуда он анализира и одређује (1) место Рјечника у историји, (2) историју Рјечника, (3) предговор Рјечнику, (4) српску граматичку која прати прво издање, (5) азбуку и правопис, (6) акценте у Рјечнику, посебно се посматра (7) Рјечник као лексикографско дело (репертоар речи и њихово порекло, граматичка обрада и одређивање стилистичке вредности речи, значења речи, чак и штампарске грешке), а за историју језика посебно је значајан одељак (8) језик Рјечника и (9) језик цитираних стихова. Ивић каже: „Језичко језгро Рјечника уједно је и полазна тачка историје нашег савременог књижевног језика ... Зато овај језик заслужује детаљну пажњу наше науке. Њега треба познавати да би се оцртала доцнија еволуција самог Вуковог језика, а нарочито зато да би се могао одмерити распон пређен за ово столеће и по до наших дана“ (стр. 97).⁵

У међувремену су, примећујемо, од објављивања Ивићеве студије прошле још 3–4 деценије у развоју нашег језика па би се већ сад према моделу овде разматраних појава вокализма, консонантизма, деклинације, конјугације, творбе речи, синтаксе, вокабулара и др. могла без већих тешкоћа направити поређења са најновијим стањем у књижевном језику. Отуда је, да закључимо, Ивићева студија о Вуковом Рјечнику из 1818. или како смо је већ назвали — књига о књизи — дело од кога треба полазити и коме се треба често враћати и изнова га читати, посебно ових година поновног језичког раслојавања. Импресионира број речи из Рјечника које Ивић наводи у *Поговору* као илустрацију одређених класификација. Тај број је дат у облику регистара и садржи око 4.000 речи које су ушле у разматрање ове детаљно изведене класификације.

* *

4. Колико је проф. Ивић на лексику гледао као на битан сегмент структуре језика, поглавито књижевног језика, показује његова приступна беседа у САНУ, дата у есенцијалној форми под насловом: *Развој терминологије у језику средњовековних Срба*.⁶ На корпусу језика

⁵ Изгледа нам невероватно, али је нажалост доиста тако, да наша лексикографија, ни 150 година после другог издања Српског рјечника (1852), још нема релевантног *једнојомног речника* који би се макар као модеран приручник могао поредити са Вуковим Рјечником.

⁶ Сличном темом Ивић се бавио и нешто раније. Уп. *Домаћи и страни елементи у терминологији друштвеног, економског и правног живота у средњове-*

законика и повеља започето је на најбољи начин истраживање лексичког развоја у средњовековној српској средини, развоја који је пратио иновативна кретања у друштвеном животу народа. Посматрајући речи систематизовано, окупљене у значењска поља различитих грана људске делатности, феудалног друштвеног живота и уређења, Ивић је желео да одговори пре свега на основно питање: о пореклу нових речи, махом терминског карактера. Њега је занимало: „Јесу ли те речи преузимане из других језика, или су стваране у српској средини, од домаћих језичких средстава? Односно прецизније: у којој је мери заступљен један, а у којој други од та два основна начина богаћења речничког блага?“ Зато је он илустративно представио стару српску терминологију друштвеног живота који се одвијао у различитим областима, као што су: новчане трансакције, управни поступци, законодавство, религијске хришћанске и црквене активности, писменост, област привреде и материјалне културе, заната, рударства итд. Уз егземплификацију терминолошке лексике за све наведене гране и закључке о пореклу појединих лексема, Ивић је дошао до егзактних података, битних за историјске развојне правце нашег језика. Утврдио је „да домаће (или од раније одомаћене) речи у терминској служби бројем вишеструко надмашују туђице. Статистички преглед грађе коју пружају *Душанов законик* и *Дечанске хрисовуље* показао је да од преко 500 термина има свега 13% туђица, по правилу грчког порекла.“ А то сугерише тврдњу, како Ивић даље вели, „да је, и поред свег угледа и утицаја византијског узора, развој лексике у доба средњовековне српске државе црпао из словенског материјала више него икада касније. У неким значењским областима махом су сачињаване речи на подлози народног језика, а у другима се више преузимало из фондова црквеног језика, који је тада био много ближи народном говору него данас и који у ствари није био туђ језик, већ виша стилска формација домаћег језика.“

Овако значајне и за историју српског језика фундаменталне закључке, могао је изрећи само лингвиста великог формата, који свакој језичкој појави придаје одговарајући значај и лоцира је на место које јој припада. У том контексту и средњовековна српска терминолошка лексика, која се једним својим делом задржала и у стандардном лексичком фонду, добила је овом Ивићевом интерпретацијом своје, рекли бисмо, високо и значајно место, што потврђује и свечаност скупа на коме је текст о њој изговорен.

За турску епоху развоја лексике нашег језика, која је такође била преломна, Ивић каже да се маркантно издваја од средњовековне и нове

епохе тиме „што су готово све нове речи долазиле из истог извора“ из турског или преко турског језика. Као што знамо, траг те епохе остао је дубоко и у новој лексичкој епоси до наших дана. Чини нам се да се савремени лексички развој, ако смемо да изведемо један закључак, по проценту уношења англицизама у књижевни језик, приближава тој турској епоси, посебно у терминолошком слоју за области високих технологија (информатика, електроника, филм и др.).

*

* *

5. И док је Ивићева анализа Вуковог Рјечника као основице данашњег књижевног језика и, нешто доцније настала анализа средњовековне терминологије, публикована и позната научној јавности — дотле је његова рецензентска активност на Речнику САНУ остала непозната широј публици; са њом је упознат само ужи круг лексикографа окупљених на пројекту тога речника. Зато ћемо овде покушати да изнесемо пре свега кључне ствари у вези са тим његовим радом.

Као што смо већ напред истакли, Ивић је рецензирао 6 томова Р. САНУ — од XI до XVI књ.⁷ Наравно, његове рецензије нису биле пуко потписивање и препорука књиге (на којој обично ради око 25 сарадника) Академији за штампање. Суштински, оне су биле пажљиво читање текста једног врхунски компетентног лингвисте, уз давање лексикографских напомена, сумњи, сугестија, препорука, неретко решења. По томе што су сви редактори (који су иначе одговорни за тачност појединих секција текста) радо читали Ивићеве напомене на свом делу рукописа, схватајући их најпре као меродавну помоћ али и проверу ваљаности, може се закључити да су његове рецензентске напомене имале функцију суредаторских радњи.

Осврнућемо се, овом приликом, на Ивићеву писану ширу верзију рецензије рукописа XVI књ. Р. САНУ (од *нокати* до *оделно*, укупно 4196 стр. куцаног текста).⁸

Текст има 8 куцаних страна под насловом *Инсџиџиуџу за срџски језик Срџске академије наука и уметности*, с местом и датумом: Београд, 10. маја 1998. године. Пре него се предлажу конкретне сугестије,

⁷ Други рецензент била је проф. Милка Ивић. Књиге су изашле овим темпом: XI (1981), XII (1984), XIII (1988), XIV (1989), XV (1996) и XVI (2001).

⁸ Ивић са пуно обзира обавештава Институт: „Другу, много сажетију верзију, са свесрдном препоруком за штампање, истовремено упућујем Одељењу језика и књижевности Српске академије наука и уметности.“ Све официјелне рецензије П. Ивића и М. Ивић које се односе на појединачне томове Речника штампане су у броевима Гласника САНУ.

написано је следеће: „Шеснаеста књига монументалног речника, највећег лексикографског остварења код нас, одликује се истим квалитетима као досадашње књиге. То је дело пре свега богато садржајем. Обухваћен је веома висок број речи из књижевног језика, али и из народних говора. Те су речи обрађене по правилу солидно, по утврђеним и већ одавно уходаним правилима. Техника обраде је на висини, а семантичка анализа иде у танчине, водећи рачуна и о ситнијим нијансама значења. Па ипак, предати рукопис даје повода за размишљања и примедбе. Понешто од овога што следи свакако би добро било применити приликом коначне припреме за штампу текста XVI књиге, док друге примедбе, начелног карактера, остају као сугестије за рад на будућим томовима.“

У осталом делу Рецензије проф. Ивић даје начелне примедбе и сугестије за евентуално побољшање израде Речника у даљем току. Покушаћемо да их представимо у сажетом облику.

1) Најозбиљнија примедба односи се на извесну застарелост Речника. Она се тиче пре свега садржаја, где се појављује мноштво застареле лексике, посебно терминологије, јер се Речник, кад је реч о терминологијама других струка ослања на велики Зборник закона (38 томова) из 1924–1931. године, допуњен термилошким приручницима из 1932–1934, а један чак из 1853. године, штампан у Бечу. Стара су годишта цитиране периодике (1848, 1866, 1876, 1888, 1902. итд.) а новија је, како се примећује у рецензији, „најчешће она из веома идеологизираних раздобља ... у духу ... социјализма“. Шта предлаже рецензент: „Уверен сам да би било целесходније да су ексцерпирани нпр. комплекти уџбеника којима се данас користе наше средње школе, или избор најбољих актуелних приручника за разне струке, па да смо се ослонили првенствено на ту грађу, разуме се не пропуштајући да се осврнемо и на прошлост.“ Поред тога се још каже: „Речник савременог језика огромно губи ако одустаје од савремености. Он мора бити жива књига оспособљена да у њој просвећени читалац сваки пут нађе потребну реч или поуздано објашњење неког појма. Било би веома лоше ако би највеће дело српске лексикографије остало да лебди у безваздушном простору између историјског и савременог речника.“⁹

⁹ Примедба проф. Ивића о застарелости речничке грађе је апсолутно на месту и ње је Уређивачки одбор Р. САНУ био одраније свестан. Међутим, процес израде речника отежава хитро реаговање у том смислу. Наиме, истина је да је Академија уложила средства за осавремењавање грађе, али организациони процес није дозволио да се она појави и у овоме тому, јер је основни текст и редактура рукописа урађена још осамдесетих година, а процес израде није дозвољавао (или се бар није учинио напор у томе) поновно враћање, а самим тим ни осавремењавање. У сваком случају о овоме се даље мора водити више рачуна. Данас, нпр. сваки просечно образо-

2) Друга примедба, опет начелне природе, проф. Ивића односи се на начин обраде једног дела д и ј а л е к а т с к е лексике. Он, наиме, замера што се у концепцији речника, речима из дијалеката који немају четири акцента, даје стандардизовани акценат, успостављен обично према систему. Кад је реч о глаголима из говора југоисточне Србије, Ивић сматра да „ствари стоје још горе“. У тим областима нема инфинитива, али аутори успостављају исконструисану инфинитивну форму. „Било би далеко научније и далеко поштеније оставити без акцента реч чији акценат нам није познат. Тамо где у извору стоји дијалекатски акценат несагласан са прозодијском структуром књижевног језика, морао би се разрадити начин да се тај акценат покаже, можда у некој угластој загради ... И непостојеће инфинитиве ваља јасно означити као такве, можда звездicom.“ Ипак, иако су све изнесене примедбе на месту, досадашње правило *сћандардизације* одредница има своје дубоке разлоге. Академијин речник је замишљен као речник књижевног и народног језика. Термин *народног* се у време одређивања правила обраде није поклапао са термином *дијалекатског*. Речи *народног* језика узимане су као покрајинизми само ако имају лексичко-семантички значај; друге особине (фонетске, прозодијске, морфолошке) су битне за специјализоване речнике. Народна, тј. покрајинска лексика је узимана с намером да послужи као подлога из које би књижевни језик могао да црпи материјал, да се освежава и богати. Да је ово тачно потврђује и податак да ранији скупљачи нису били обучени, у већини случајева то нису ни чинили, да дају прозодијска обележја. Када год ти подаци постоје, аутори речника их не прећуткују: дају их у облику примера који служе као употребна потврда за дату реч.¹⁰ Но, није искључено, без обзира на досадашња правила дефинисана у Уводу I књ., да ће и у овом домену обраде речи доћи до неких ревидирања.

3) Трећа примедба се односи на обраду погрешно скројених или погрешно употребљених речи. За њих не треба стављати квалификатив *необ[ично]* него, како Ивић примећује, рећи истину *јошгр.[ешно]* или *не-јџр.[авилно]*. Наравно, када се то може утврдити. Према кованицама Си-

вани читалац зна, или употребљава, реч *кулџурологија*, *кулџуролошки*. Њих нема у грађи Р. САНУ нити у Р. МС а нису их имали ни тадашњи речници страних речи — Вујаклијин или Клаићев. Те две речи су се појавиле најпре у *Савременом речнику страних речи* (Нови Сад, 1988) Љуба Мићуновића, а касније их је унео, према том извору, И. Клајн у *Речник нових речи* (Нови Сад, 1992).

¹⁰ А. Белић за дијалекатску лексiku каже: „Караџићева општа правилност вреди за све речи које би се хтеле из дијалеката узети; оне остају са својим значењем, својом морфолошком структуром; али по гласовима, акценту и промени оне, ако се унесу у књижевни језик, добијају његове особине“ — I књ. Р. САНУ, Увод, XXIV.

ма Милутиновића Сарајлије, сматра Ивић, којих је јако много у нашем речнику, не треба се односити са превеликим поштовањем и обележавати их са *засић.* или *йесн.* него реално *ков.* или *индив.* јер стварно никад нису биле у употреби у српском језику.

4) Лако се може и треба усвојити Ивићева примедба да се смањи лексика из књижевних дела писаца из последње деценије XVIII века (Доситеј Обрадовић), јер то „чини речник хетерогеним“, а лексика писаца друкчијих књижевних традиција да се сасвим избаци (Андрија Качић Миошић, Матија Антун Рељковић).

Све остале примедбе изнете у Ивићевој рецензији тичу се пропуштених грешака техничке или материјалне природе, каквих у делима овакве врсте, нажалост, често има. Оне су одмах уклоњене јер представљају превиде аутора, а не кршење концепцијских правила.

Завршавамо констатацијом да је проф. Ивић својим двадесетогодишњим рецензентским радом (на 6 томова Р. САНУ) оставио дубок траг и дао велики допринос напретку наше савремене лексикографије. Нешто од тога рада, верујемо, биће уграђено и у наредне томове Академијина речника.

Милица Радович-Тешич (Белград)

ПАВЛЕ ИВИЧ И СЕРБСКАЯ ЛЕКСИКОГРАФИЈА

Резюме

В настоящей работе автор подчеркивает систематичность Павле Ивича по отношению к лексике и лексикографии, проявившуюся в первую очередь в его наблюдениях относительно периодизации в развитии лексической системы сербского языка, предусматривающей три эпохи — средневековую, турецкую и новую. Оказалось, что Ивич уделял внимание больше всего Сербскому словарю Вука Караджича из 1818 г., обстоятельно обработав в обширном исследовании всю его лексику. Наряду с описанием лексики средневековья, которой он серьезно занимался, значителен его вклад в рецензентскую работу над Словарем САНИ, с которой широкие слои нашей общественности недостаточно ознакомлены.